

سلطه و رهای

۱۹۱۹-۱۹۲۲

جلوه‌هایی از سلطه آن‌ها و تلاش برای رهایی
از آن از جمله استمداد از جامعه ملل

• بهزاد کریمی
دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی
دانشگاه تربیت مدرس

بافت تاریخی

با آغاز جنگ اول جهانی در سال ۱۹۱۴ ایران علی‌رغم اعلام بی‌طرفی در جنگ، به عرصه‌ی رقابت نظامی میان قدرت‌های بزرگ تبدیل شد به نحوی که خسارت‌ها و آسیب‌های فراوان اجتماعی و اقتصادی از رهگذر جنگ، متوجه ایران شد که از آن جمله می‌توان به بروز قحطی و مرگ و میر ده‌ها هزار نفر ایرانی اشاره کرد. (نک: کتاب ایران و قحطی بزرگ مجد به ترجمه آن هم اشاره شود). دنیای اواخر جنگ و پس از آن اما، معادلات تازه‌ای را در روابط بین‌الملل تجربه کرد. در همین دوره است که انقلاب بلشویکی روسیه در سال ۱۹۱۷ رخ می‌دهد و فرایند قطب‌بندی و تقابل دو اردوگاه شرق و غرب آغاز می‌شود واز سوی دولت‌مردان کشورهای پیروز جنگ، به تأسیس جامعه ملل در جهت گسترش صلح جهانی، دل خوش می‌کنند. ایران پس از جنگ، هم‌چنان گرفتار سیاست قدرت‌های برتر جنگ است. انگلیس، قصد دارد به شکل کلاسیک اشغال سرزمین‌ها پایان دهد و از طرفی نمی‌خواهد از منافع حاصل از آن‌ها چشم‌پوشی کند و هم‌چنین نگران آن است که مبادا با شعار صدور انقلاب بلشویکی، مارکسیسم به سرزمین‌های اطراف روسیه از جمله ایران، که از نظر سوق‌الجیشی برای انگلیس بسیار مهم بود، سرایت کند. روسیه انقلابی نیز پس از آنکه در بیانیه‌هایی آتشین خطاب به مردم مسلمان و رنجکشیده ایران، لغو تمامی امتیازات روسیه تزاری را به‌صورت علنی اعلام کرد^۱ به اصل خویش بازگشت و نگران از حضور نیروهای امپریالیستی انگلیس در مرزهای روسیه، سیاست توسعه طلبی ارضی تزارها را اما این بار برای مقابله با جبهه سرمایه‌داری پی گرفت. اشغال بندرانزلی توسط ارتش سرخ، حمایت از جنبش جنگل و تأسیس جمهوری گیلان در همین راستا قابل تفسیر است.

در باب کتاب

کتاب انگلستان و روسیه که تحولات تاریخی ایران را در چهار سال پس از پایان جنگ جهانی اول بررسی می‌کند در ۱۵۹ صفحه، در ۳ بخش اصلی و یازده فصل فرعی به همراه ۲ ضمیمه فراهم آمده است. عنوان کتاب اگرچه بررسی تاریخ روابط خارجی ایران با دو

- انگلستان و روسیه در ایران ۱۹۱۹-۱۹۲۲ (جلوه‌هایی از سلطه آن‌ها و تلاش برای رهایی از آن از جمله استمداد از جامعه ملل)
- مصطفی دبیری
- انتشارات سخن، چاپ اول، تهران: ۱۳۸۶، ۱۵۹ صفحه

در سال‌های پس از جنگ، شکایت ایران به کنفرانس صلح و ورسای و جامعه ملل درباره اشغال نظامی گیلان توسط نیروهای روس و تلاش‌های دیپلماتیک فیروز میرزا و در نهایت عهدنامه مودت ۱۹۲۱. مؤلف کتاب آن چنان که خود در کتاب‌شناسی پایانی آورده است برای بررسی تمامی این موضوعات از ۵ کتاب، ۴ مقاله و مدارک جامعه ملل همگی به زبان انگلیسی و اسناد فیروز میرزا در ژنو سود جسته است و هیچ نشانی از منابع پژوهشی دیگر که استفاده از آن‌ها برای بررسی هریک از موضوعات تاریخی یادشده ضروری به نظر می‌رسد، دیده نمی‌شود. در موضوع جنبش جنگل کتاب‌های ارزشمندی چون: برگ‌های جنگل^۵، نهضت جنگل به روایت اسناد وزارت خارجه^۶، قیام جنگل^۷، نهضت میرزا کوچک خان جنگلی^۸، شوروی و جنبش جنگل^۹، نهضت جنگل، اسناد محرمانه و گزارش‌ها^{۱۰}، جنبش میرزا کوچک خان^{۱۱}... و نهضت جنگل و اوضاع فرهنگی و اجتماعی^{۱۲}... دیده نشده است. در موضوع روابط ایران با روسیه شوروی در سال‌های پس از جنگ از کتاب‌هایی هم‌چون: روابط ایران و شوروی در دوره رضاشاه^{۱۳}، اسناد روابط ایران و شوروی در دوره رضاشاه^{۱۴}، افزایش نفوذ روس و انگلیس در ایران^{۱۵}، نگاهی به روابط شوروی و نهضت انقلابی جنگل^{۱۶} استفاده نشده است. در موضوع شکایت ایران به کنفرانس صلح و ورسای و جامعه ملل درباره اشغال نظامی گیلان توسط نیروهای روس و تلاش‌های دیپلماتیک فیروز میرزا منابع ارزشمندی مانند: ایران و جامعه ملل^{۱۷}، و نصرت الدوله مجموعه مکاتبات، اسناد، خاطرات^{۱۸}... مورد استفاده مولف قرار نگرفته است و در موضوع عهدنامه مودت ۱۹۲۱ از کتاب‌هایی چون: عهدنامه مودت ایران و شوروی^{۱۹} و ۲ جلد کتاب پژوهشی در روابط ایران و روسیه شوروی^{۲۰} چشم‌پوشی شده است. عدم استفاده از این منابع موجب

کشور انگلیس و روسیه شوروی از سال ۱۹۱۹ تا ۱۹۲۲ میلادی را به ذهن متبادر می‌کند؛ اما مطالعه‌ی کتاب، نشان دهنده تمرکز مؤلف بر مسأله‌ی روابط ایران با روسیه شوروی در همین دوره، با پرداختن به موضوعاتی همچون: تشکیل جمهوری گیلان، اشغال بندر انزلی توسط روس‌ها، شکایت ایران از روسیه به جامعه ملل و عهدنامه مودت سال ۱۹۲۱ میلادی است. به این ترتیب، بررسی رابطه ایران و انگلیس به موضوعی حاشیه‌ای تبدیل شده است، به نحوی که هر جا سخن از روابط ایران و انگلیس به میان می‌آید، در ارتباط با موضوعات مرتبط با شوروی است.^۲

۲

مطالعه‌ی کتاب نشان می‌دهد مؤلف، بدون پایبندی به اصول و قواعد پژوهش تاریخی، داده‌های فراوانی را در جای جای کتاب به دست می‌دهد؛ اما هیچ اشاره‌ای به منابع این داده‌ها نمی‌کند.^۳ هم‌چنین به نظر می‌رسد برخلاف آنچه خواننده از کتاب انتظار دارد، حتی تحولات روابط با روسیه شوروی، آن چنان که می‌بایست مورد تأمل جدی واقع نشده است، چنان که نگاهی به حجم سرفصل‌های ارائه شده، صداقت این موضوع را نشان می‌دهد. برای مثال، فصل اول با عنوان طولانی: جنبش جنگل، جمهوری شوروی آذربایجان و گروه‌های سیاسی متأثر از افکار انقلابی و اجتماعی، عوامل مشوق در اشغال گیلان، اشاره‌ای به سوابق پیدایش آن‌ها فقط ۸ صفحه را به خود اختصاص داده است. در این فصل جنبش جنگل در ۲ صفحه و به صورت بسیار خلاصه و گذرا بررسی شده است.^۴

۳

در یک تقسیم‌بندی موضوعی از مطالب کتاب، چند موضوع اصلی قابل شناسایی است: جنبش جنگل، روابط ایران با روسیه شوروی

شده است تا کتاب از غنای مطالب تاریخی بهره‌ای نبرد.

۴

مؤلف که گویا مقیم ژنو سوئیس است، بنابر گفته خویش برای غنا بخشیدن به کتاب از اسنادی که در سال ۲۰۰۰ میلادی از سوی بازماندگان فیروز میرزا نصرت الدوله به آرشیو جامعه ملل در ژنو سپرده شده است، استفاده کرده است. این مجموعه اسناد که مؤلف از آن با نام *مجموعه اسناد فیروز* یاد می‌کند، بیشترین ارجاعات کتاب را به خود اختصاص داده است. در وهله اول به نظر می‌رسد این مجموعه، مجموعه بی‌نظیری است که مؤلف با استفاده از آن‌ها، تاریخ پژوهان را با اسناد و مدارک جدیدی آشنا می‌سازد. اما نگاهی به کتاب نصرت‌الدوله مجموعه مکاتبات، اسناد، خاطرات^{۲۱}... که به همت منصوره اتحادیه و سعاد پیرا در سال ۱۳۷۸ یعنی چهار سال پیش از تاریخ پیش‌گفتار مؤلف و نه سال پیش از انتشار کتاب منتشر شده است، بیانگر آن است که حجم قابل توجهی از اسناد و مکاتبات فیروز میرزا مربوط به دوران وزارت خارجه وی و شکایت ایران از جامعه ملل که مورد استفاده مؤلف قرار گرفته است،

در این مجموعه به‌صورت جداگانه آمده است؛ اما مؤلف یا از آن بی‌اطلاع است و یا در صورت اطلاع به آن هیچ اشاره‌ای نمی‌کند. ضمن آن که اگر مؤلف از این مجموعه سندی بهره می‌برد، چه بسا قضاوت منصفانه‌تری در خصوص تلاش‌های فیروز میرزا ارائه می‌داد.

۵

در مجموع بنظر می‌رسد، مؤلف که متأسفانه هیچ اطلاعاتی درباره سوابق تحصیلی و پژوهشی وی به‌دست داده نمی‌شود، از نگارش کتاب دو هدف عمده را دنبال می‌کند: اول، بررسی انتقادی و حقوقی تلاش‌های فیروز میرزا نصرت‌الدوله در دوران وزارت خارجه وی و دوم، بررسی انتقادی مفاد عهدنامه مودت ۱۹۲۱ و پی‌آمدهای احتمالی آن. مؤلف در پایان کتاب با لحنی دلسوزانه، از رهگذر بررسی مفاد عهدنامه ۱۹۲۱ و ضمن هشدار درباره عواقب این عهدنامه، در یک نمونه جالب توجه و با استفاده از یک بررسی تاریخی، پیشنهاد الغای این عهدنامه را ارائه می‌کند. به‌هر روی، تلاش مؤلف در فصول پایانی کتاب از این جهت، قابل تقدیر است.

**روسیه انقلابی پس از آن‌که در بیانیه‌هایی آتشین
خطاب به مردم مسلمان و رنجکشیده ایران، لغو
تمامی امتیازات روسیه تزاری را به‌صورت علنی
اعلام کرد، به اصل خویش بازگشت**

سلطه و رهاپه

مؤلف از نگارش کتاب دو هدف عمده را دنبال می‌کند: اول، بررسی انتقادی و حقوقی تلاش‌های فیروز میرزا نصرت‌الدوله در دوران وزارت خارجه وی و دوم، بررسی انتقادی مفاد عهدنامه مودت ۱۹۲۱ و پی‌آمدهای احتمالی آن

سلطه و رهایی

پی‌نوشت:

۱. کار، ای. اچ. تاریخ روسیه شوروی (انقلاب بولشویکی)، ترجمه: نجف دریابندری، زنده‌رود، تهران: ۱۳۷۱ ج ۳ صص ۲۸۷-۲۸۶
۲. دبیری، مصطفی. انگلستان و روسیه در ایران ۱۹۲۲-۱۹۱۹ (جلوه‌هایی از سلطه آن‌ها و تلاش برای رهایی از آن از جمله استمداد از جامعه ملل)، انتشارات سخن، چاپ اول، تهران: ۱۳۸۶ نک: بخش اول، فصل سوم و بخش دوم، فصل ششم
۳. همان، نک: بخش اول، صص ۱۸-۱۵ / بخش اول، فصل سوم صص ۳۶-۳۵ / بخش اول، فصل چهارم صص ۴۸-۴۷ / بخش دوم، فصل ششم صص ۸۷-۷۱
۴. همچنین برای موارد دیگر از این دست نک به همان، فصل دوم، فصل چهارم و فصل پنجم که مطالب مناقشه انگیز تاریخی، بصورت بسیار فشرده و سطحی ارائه شده است.
۵. افشار، ایرج. برگ‌های جنگل، نامه‌های رشت و اسناد نهضت جنگل، نشر و پژوهش فرزاد روز، چاپ اول، تهران: ۱۳۸۰
۶. عظیمی، رقیه سادات. نهضت جنگل به روایت اسناد وزارت خارجه، مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، چاپ اول، تهران: ۱۳۷۷
۷. راثین، اسماعیل. قیام جنگل، یادداشت‌های میرزا اسماعیل جنگلی، سازمان انتشارات جاویدان، چاپ اول، تهران: ۱۳۵۷
۸. رواسانی، شاپور. نهضت میرزا کوچک خان جنگلی و اولین جمهوری شورایی در ایران، چاپ بخش، چاپ اول، تهران: شهریور ماه ۱۳۶۳
۹. یفیکیان، گریگور. شوروی و جنبش جنگل، یادداشت‌های یک شاهد عینی، به کوشش برزویه دهگان، موسسه انتشارات نوین، چاپ اول، تهران: ۱۳۶۳
۱۰. کشاورز، فتح الله. نهضت جنگل، اسناد محرمانه و گزارش‌ها، سازمان اسناد ملی ایران، چاپ اول، تهران: ۱۳۷۱
۱۱. میرزا صالح، غلامحسین. جنبش میرزا کوچک خان بنا بر گزارش‌های سفارت انگلیس، نشر تاریخ ایران، چاپ اول، تهران: ۱۳۶۹
۱۲. کوچکیور، صادق. نهضت جنگل و اوضاع فرهنگی - اجتماعی تیلان و قزوین، به کوشش سید محمد تقی میرابوالقاسمی، نشر گیلکان، چاپ اول، رشت: ۱۳۶۹
۱۳. طاهر احمدی، محمود. روابط ایران و شوروی در دوره رضا شاه، مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، چاپ اول، تهران: تابستان ۱۳۸۴ (اگرچه موضوع اصلی کتاب بررسی روابط ایران و شوروی در دوره پس از دوره مورد بررسی در کتاب انگلستان و روسیه... است اما مدخل ارزشمند آن درباره این دوره قابل ملاحظه است.)
۱۴. طاهر احمدی، محمود. اسناد روابط ایران و شوروی در دوره رضا شاه ۱۳۰۴-۱۳۱۸ ه.ش، انتشارات سازمان اسناد ملی ایران، چاپ اول، تهران: ۱۳۷۴
۱۵. شیخ الاسلامی، جواد. افزایش نفوذ روس و انگلیس در ایران عصر قاجار (مجموعه مقالات)، انتشارات کیهان، چاپ اول، تهران: زمستان ۱۳۶۹ (نک: مقاله شماره ۴ با عنوان میرزا کوچک خان، رهبر نهضت جنگل از ص ۵۹ تا ص ۹۱ که موضوع رابطه روسیه شوروی با نهضت جنگل را بررسی کرده است)
۱۶. شعاعیان، مصطفی. نگاهی به روابط شوروی و نهضت انقلابی جنگل، چاپخانه ارژنگ، تهران: اردیبهشت ۱۳۴۹
۱۷. زند فرد، فریدون. ایران و جامعه ملل، نشر شیرازه، چاپ اول، تهران: ۱۳۷۷، بویژه نک: فصل اول ص ۴۷ به بعد، فصل دوم، بخش دوم ص ۱۵۰ تا ص ۱۵۹ (این کتاب ارزشمند حاصل تلاش پژوهشگر ایرانی مقیم آمریکا است که موضوع ایران و کنفرانس‌های بین المللی قبل از تاسیس جامعه ملل و نیز رابطه ایران با جامعه ملل از سال ۱۹۲۰ تا ۱۹۳۹ را طی آن بررسی کرده است و برای تألیف کتاب انگلستان و روسیه... منبعی بایا و ضروری بنظر می رسد که متأسفانه این موضوع رخ نداده است.)
۱۸. اتحادیه، منصوره و پیراسعاد. نصرت الدوله، مجموعه مکاتبات، اسناد، خاطرات... فیروز میرزا، انتشارات کتاب سیامک، چاپ اول، تهران: پائیز ۱۳۷۸ نک: بخش کنفرانس صلح و جامعه ملل از ص ۲۸۷ تا ص ۴۷۸
۱۹. نوازی، بهرام. عهدنامه مودت ایران و شوروی، با مقدمه هرمیداس باوند، نشر همراه، چاپ اول، تهران: بهار ۱۳۶۹
۲۰. قادری، حاتم. پژوهشی در روابط ایران و روسیه شوروی یا قرارداد ۱۹۲۱، جلد اول خطوط کلی تاریخ روسیه شوروی (۱۹۴۰-۱۶۱۳) ملیت‌ها و جنگ‌ها، تهران: آذرماه ۱۳۵۹ و قادری، حاتم. پژوهشی در روابط ایران و روسیه شوروی یا قرارداد ۱۹۲۱، جلد دوم اقتصاد و بازرگانی (ضمائم)، تهران: دی ماه ۱۳۵۱
۲۱. نک پاورقی شماره ۱۸